

نسخ خطی و ارتباط آن با هنر تذهیب (مطالعه تطبیقی در سه دوره تیموری، صفویه و قاجار)

ندا رسولی¹

هدف پژوهش:

این پژوهش با هدف بررسی تذهیب‌های نسخ خطی سه دوره تاریخی در ایران، موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران انجام شده است که با بررسی صفحات افتتاحیه نسخه‌های خطی که شامل صفحات مذهب دیباجه و لوح‌های مذهب آغازین نسخ مربوطه به سه دوره تاریخی رشد و اوج تذهیب در ایران بوده است سعی در شناساندن آن به هنرمندان و دوستداران نسخ خطی و هنر تذهیب در سرتاسر دنیا خواهد داشت.

روش پژوهش: روش پژوهش در این مقاله با رویکرد توصیفی - تحلیلی صورت گرفته و اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای و گردآوری تصاویر و جدا سازی نقوش و خطوط مورد نظر جمع‌آوری شده است. با مطالعه نسخ خطی بخش نسخ خطی کتابخانه ملی 6 نسخه از سه دوره تیموری، صفوی و قاجار برای زمینه مطالعه پژوهش حاضر به روش هدفمند انتخاب شد. با مشاهده این نسخه‌ها، ویژگی‌های نقوش و تذهیب آن مشخص شده مورد بررسی قرار گرفت.

سوالات این پژوهش عبارت هستند از:

1. زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی رشد و تکوین آرایه‌های تذهیب در این بازه زمانی چه بوده است؟
2. بررسی و مطالعه مؤلفه‌های شاخص در هنر تذهیب در سه عصر تیموری، صفوی و قاجار.
3. آشنایی با آرایه‌های تزئینی تذهیب در کتاب‌آرایی نسخ خطی در کتابخانه ملی.
4. مقایسه تطبیقی بین نقوش و رنگ تذهیب نسخ چگونه بوده است؟

یافته‌های تحقیق:

یافته‌های به دست آمده از پژوهش نشان داد زیباترین نسخ خطی این سه دوره و ساختار عناصر بصری آنها شامل انواع نقوش تزئینی اسلیمی، ختایی، هندسی و خوشنویسی است. نقوش اسلیمی بیش‌ترین نقوش تزئینی را دربردارد و بعد از آن گل‌های ختایی، نقوش هندسی بیش‌ترین کاربرد را در صفحه نسخه‌های خطی دارد و لاجورد و طلا غالب‌ترین رنگ‌های به‌کاررفته در این آثار است.

نتیجه‌گیری: خزانه نسخ خطی کتابخانه ملی را می‌توان از بزرگترین کلکسیون‌های عظیم در جهان دانست که نسخ خطی مذهب و فاخر و نفیسی را در خود گنجانده است. نسخه‌های خطی موجود در آن از ویژگی‌های خاصی برخوردار است؛ از جمله آن استحکام، منطق، نظم و ریتم، تقارن، ترکیب‌بندی‌های سامان‌دهی شده، صفحه‌آرایی‌هایی بر مبنای تناسبات طلایی از جمله مؤلفه‌های برجسته نسخه‌های مورد مطالعه هستند. از این رو، شناختن ساختار فرمی عناصر تزئینی - بصری آنها، لازمه فهم دقیق از اصالت نقوش است. از نقوش تزئینی اصیل مانند اسلیمی، ختایی، هندسی و دیگر نقوش در آراستن نسخه‌ها مورد مطالعه بهره برده شده است که بیانگر مشخصه‌های اصلی تذهیب‌های دوره‌های مورد نظر است. یکی از موارد فوق یعنی نسخه شماره بازیابی (کلیات سعدی 5-12493) به دلایل گفته شده و اهمیت دوره تاریخی خود اثر، جزو لیست میراث مستند جهانی به ثبت رسیده است.

¹ کارشناس ارشد تاریخ (تاریخ هنر)، کارشناس تاریخ معاصر پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی؛ nedarasouli@gmail.com

پیشنه‌ای از کتاب‌آرایی و تذهیب نسخ خطی در ایران

شکوه و عظمت ایران از اشیاء و آثار بجا مانده از گذشته در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی نشان از ارتباط تنگاتنگ مردم با هنر و توجه آنان به زیباشناسی آثار دارد. آثار هنری اقوام ایرانی را می‌توان در نسخ خطی، اسناد، سفال‌ها، کاشی‌ها، سنگ و پارچه و... مشاهده نمود منابع و اسناد تاریخی نشان می‌دهد که هنر نگارش و ساخت و تزئین کتاب از دوران گذشته وجود داشته است. مانی نقاش چیره‌دست ایرانی، کتاب‌های خود را با نوشتن عناوین یا حروفی بس درشت‌تر از نوشتار متن با رنگ‌های درخشان و غالباً زراندود و شاخه‌هایی با انارهای درشت و انواع گل‌ها تزئین می‌کرد. سنت نقاشی مانویان احتمالاً دنباله همان شیوه‌های است که مانی در بین پیروان خویش رواج داده و بر حسب روایات، کتاب مصوری به نام «ارژنگ» یا «ارتنگ» معجزه دینی به شمار می‌رفته است (آصف‌زاده، 1374، ص 56).

نقاشی دیواری، سر یک ایزد مانوی، نقاشی دیواری، جایگاه
خوچو (کلیم کایت، هانس یواخیم، 1384، ص 54).
نمونه‌ای از نقاشی و خط و آرایه‌های زیبا، برگه از یک
کتاب مصور (کلیم کایت، هانس یواخیم، 1384، ص 156).

تعریف تذهیب

واژه تذهیب به معنای زرکاری و طلاکاری است. (معین: ج 1؛ دهخدا: ج 4؛ شاد: ج 2 و نفیسی: ج 2، ذیل واژه: مایل هروی: 594) چون رنگ غالب و عمده در رنگ‌آمیزی نقش‌ها رنگ طلا بوده است، واژه تذهیب بدان اطلاق می‌شده (مجرد تاکستانی، 1375، ص 5). تذهیب در اصل برای تزئین کتب خطی و اوراق استفاده می‌شود. تذهیب در عُرف نسخه‌آرایی به نقوشی گفته می‌شود که با خطوط مشکی و آب طلا کشیده و تزئین شده باشند و رنگ دیگری در آن به کار نرفته باشد. ریتم، توازن، قرینگی، تکرار، طرح‌های درهم تنیده و هماهنگی فرم‌ها بدون یکنواختی و ایستایی از ویژگی‌های بارز هنر تذهیب است (شاد قزوینی، 1382، ص 61).

روش کار در تذهیب نسخه‌ها

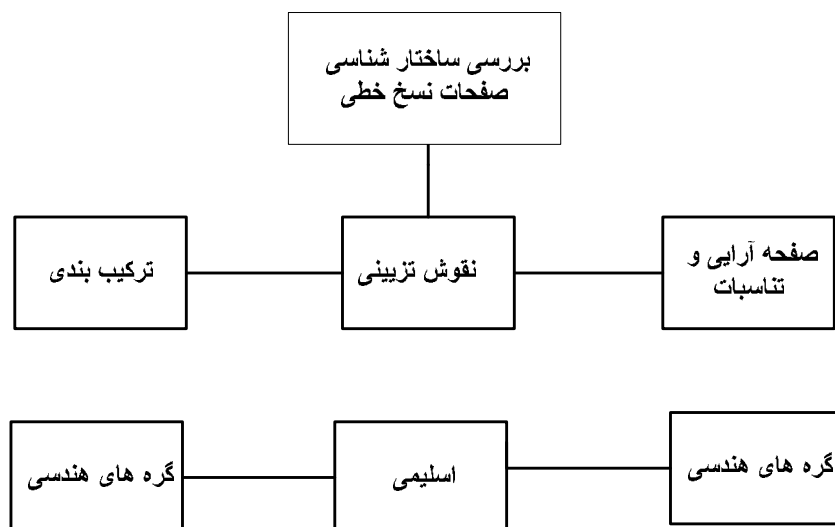
در قرون اولیه هجری، در مراحل آرایش یک نسخه، ابتدا کاتب و خوش‌نویس مطالب را می‌انگاشت، سپس جاهایی را که مخصوصاً با خط‌کشی بدون رنگ مشخص کرده بود به مُذهَّب می‌سپرد (زارعی مهرورز، 1373، ص 128؛ زکی محمد حسن، 1366، ص 72؛ برزین، 1345، ص 36؛ کارل فن زیگر، 1340، ص 101). به همین جهت در حاشیه بسیاری از نسخه‌ها خط جدول‌کشی محوی دیده می‌شود که به مرحله تذهیب نرسیده یا

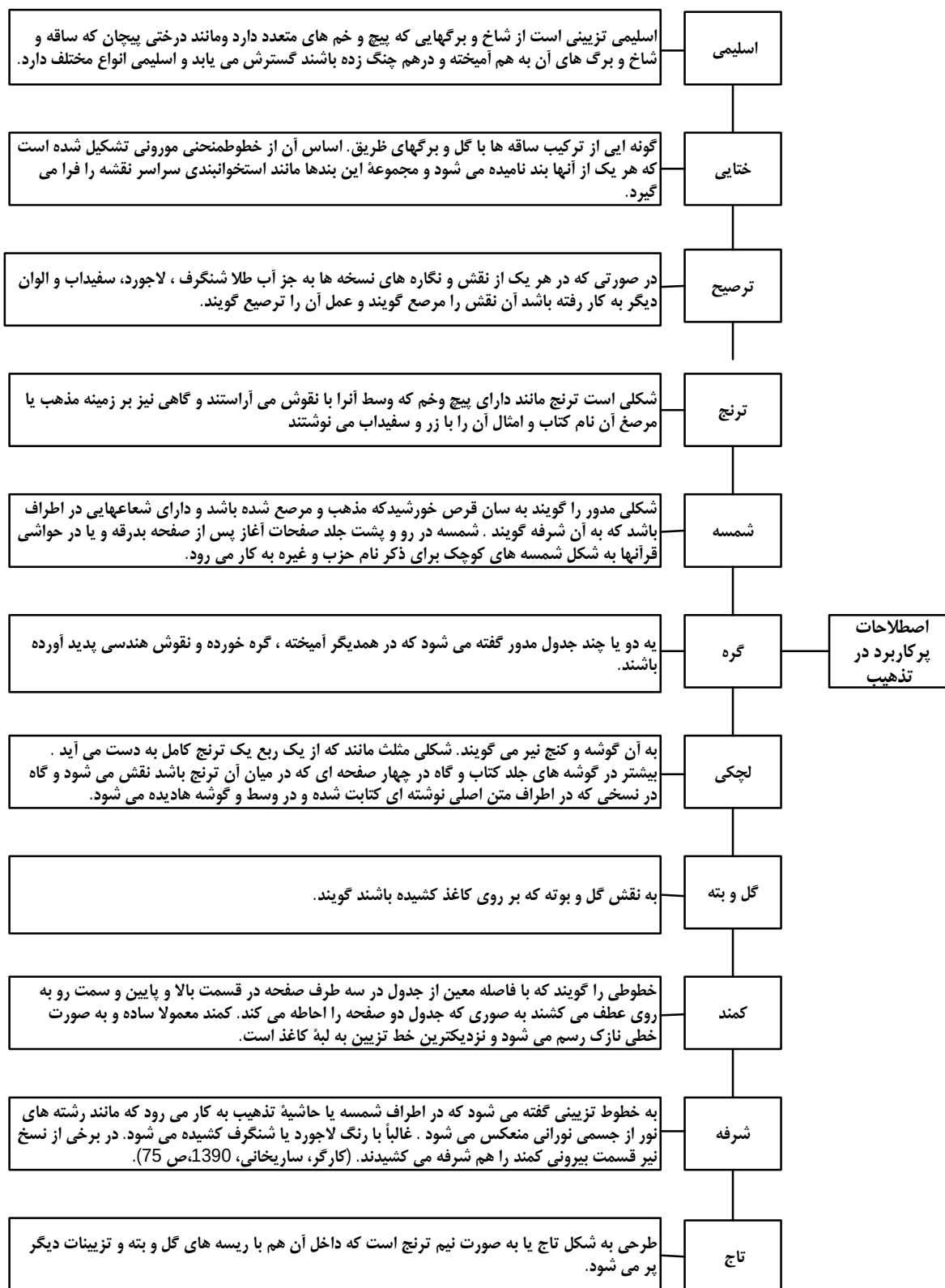
آن کسی که سفارش کتابت نسخه‌ها مورد نظرش را داده هزینه تذهیب را گران یافته و از آن صرف نظر کرده است. (زارعی مهرورز، 1373، ص 127-128)

سازمان اسناد و کتابخانه ملی (ساکما: 33570-5، ص 51 و 103)

و همین امر دلیل بر این است که اول متن کتاب نوشته می شد و بعد به هنرمندان (مُذهَّب) داده می شد که حواشی آن را با رسوم و انواع اشکال هندسی و گل و بُته تزئین نماید و حقیقت اینکه رسوم و اشکال هندسی و شاخه و برگ‌های تذهیب شده در این گونه نسخه‌های خطی مخصوصاً در قرن نهم و دهم به حدی زیبا و از روی اصول فنی کشیده می شد که آن نسخه‌ها را یکی از آثار فنی بسیار نفیس می نمود و در این دو قرن به منتهی درجه خوبی و زیبایی و دقت رسیده است (زکی محمدحسن، 1366، ص 72). اگر بخواهیم تغییرات و تحولات رشد تذهیب را در دوره‌های تاریخی ایران مورد بررسی قرار دهیم خود کتابی جداگانه خواهد شد. برای این پژوهش سه دوره تاریخی مهم از نظر رشد و تحولات مهم در هنر تذهیب را مورد بررسی قرار می دهیم و آن دوران تیموری، صفوی و قاجاریه می باشد.

اصطلاحات
پراکاربرد در
تذهیب

تیموریان

بیشتر محققان دوره تیموری، زمان حکومت تیمور را دوره شکوفایی هنر کتاب‌آرایی در ایران که هنر کتاب‌آرایی وارد مرحله تازه‌ای گردید، تیمور قصد داشته است که سمرقند را به یکی از مراکز بزرگ فرهنگی زمان خویش بدل سازد و به این دلیل بیشتر هنرمندان، شاعران و صنعتگران را به سمرقند می‌فرستاد. خواندمیر تاریخ‌نویس مشهور دوره صفوی در این مورد می‌نویسد: «از هر مملکت که تحت تصرفش درآمد؛ علما و فضلا و مهندسان و هنرمندان را کوچانیده قرین اعزاز و اکرام به ماوراء النهر رسانید» (خواندمیر، ج 3، ص 395).

ناصری در باره شیوه تذهیب تیموری می‌گوید: «نگارگران و مذهبیان ایرانی از اواخر قرن 7 ق / 13 م. برای تذهیب کتاب‌های شعر و سایر آثاری که از تصویر می‌آکنند، هنر تذهیب خاصی را پدید آوردند. این شیوه جدید در طول قرن نهم هجری تحت‌تأثیر تیموریان به تدریج جانشین شیوه مغولی تذهیب شد. علاقه تیمور باعث شد که پس از او نیز فرزندان او مانند بایسنقر میرزا و ابراهیم سلطان، دو سبک هنری هرات و شیراز در این دو شهر ایجاد کنند. شرایط دربار دوره تیموری و توجه و علاقه آنان به هنر موجب پیدایش رقابت در این زمینه شد که به جذب بیشتر هنرمندان به دربار و سفارش نسخ خطی ممتاز و نفیس در این دوره شد. آرتور پوپ در این مورد می‌گوید: «در دوران تیموری مذهب یکی از سه

هنرمند اصلی مسئول در کار تهیه کتابی نفیس به شمار می‌رفته است و نیز از مساعدت‌های شاهانه بسیاری برخوردار بود (پوپ، 1387، ص 2251). سفرنامه کلاویخو نیز یکی دیگر از منابع مهم در مورد شخص تیمور است، به‌خصوص اینکه این سفیر دربار اسپانیا خود شخصاً به دربار تیمور راه یافته است و شرح مفصلی از شکوه و عظمت دربار تیمور در سمرقند دارد. وی نیز به‌طور مختصر به کوچ هنرمندان و برجستگان به این شهر اشاره می‌کند (کلاویخو، سفرنامه کلاویخو، ص 285). از میان فرزندان تیمور شاهرخ به تولید کتب نفیس علاقه‌مند بود و به دستور او مدارس و دارالعلم‌هایی که محل تجمع فضلا و علما و هنرمندان بود در خراسان بنا کرد. آرایش صفحه‌های در تذهیب دوره تیموری، شمس در اوایل کتاب به منظور ذکر نام سفارش‌دهنده و تقدیم‌نامه و در صفحه‌های میانی برای ذکر عنوان به کار می‌رود. سرلوح‌ها در صفحه آغاز دیباچه معمولاً کامل هستند و کل صفحه را در بر می‌گیرند. این سرلوح‌ها در نسخ مجلل این دوره اکثراً مزدوج بوده است. سرلوح‌ها متقارن هستند، به این صورت که دو قسمت کتیبه‌ای در بالا و پایین دارند و فضای منفی در میان به نوشته اختصاص می‌یابد جداول در بالا به حالت نیمه‌کاره رها می‌شوند و با شرفه‌هایی که از سر لوح بیرون زده‌اند موازی می‌باشند. نقوش در این دوره بیشتر اسلیمی است و در میان آن به‌ندرت از نقوش دیگر نظیر گل‌ها استفاده می‌شود. در سبک هرات نقش گل‌ها در حاشیه‌ها دیده شده و به ندرت داخل اسلیمی‌ها به کار می‌رود. رنگ‌ها در مکتب تیموری پخته و ترکیبی هستند. رنگ غالب در تزیینات دوره تیموری آبی‌لاجوردی است و پس از آن طلایی بیشترین کاربرد را دارد. در سبک هرات تنوع رنگی بیشتر بوده و رنگ‌های فرعی نظیر قرمز، سبز ماشی، آبی آسمانی و فیروزه‌ای، سفید و مشکی هم به کار می‌روند. در سبک شیراز غلبه رنگ لاجوردی و پس از آن طلایی بسیار شدید است. رنگ سفید در این سبک به عنوان زمینه نقوش به کار می‌رود.

صفویان

شاه اسماعیل صفوی پس از ده سال و گسترش حوزه سلطنت خود هنرمندان بسیاری را از هرات به پایتخت خود منتقل کرد. او مردی هنر دوست و ادب پرور بود و موفق شد هنرمندان دو مکتب هرات و تبریز را در دربار خود جمع کند که در نهایت حاصل آن جمع تجربیات هنرمندان و بکار بردن آن در تهیه نسخ‌های خطی و بوجود آمد شاهکارهای هنری کتاب‌آرایی دوره صفوی شد. پادشاهان صفوی با جمع‌آوری هنرمندان و به راه‌انداختن کارگاه‌های کتاب‌سازی در شهرهای مختلف موجبات رشد و اعتلای هنر و فرهنگ ایران شدند. در این زمان هنرمندان تنها در پایتخت ساکن نبودند. در سراسر قرن نهم و دهم هجری، شهر شیراز یکی از مراکز اصلی تدوین کتب خطی دست‌نویس به شمار می‌رفت. که بیشتر آنها به سفارش دربار تهیه می‌شود در دوران صفوی، تحولات زیادی در کتاب‌آرایی ایجاد شد. در سبک هرات گرایش و تمایل نقش اسلیمی به هر چه ظریف‌تر و باریک‌تر شدن پیش رفت در نسخه‌های هرات اوایل تیموری ساقه‌ها حجم‌دار و کاملاً مشخص هستند.

در دوران صفویه در سرلوح‌ها ساقه‌های اسلیمی بارک‌تر و موین شدند که در هم تافتگی و پر کاری آنها بسیار زیاد است. از دیگر نوآوری‌ها می‌توان به استفاده از گل‌های ریز چندپر با رنگ‌های سفید قرمز و صورتی اشاره کرد که در بین اسلیمی‌ها به کار برده می‌شوند. از جمله نقوش دیگر که بعدها در سرلوح‌های صفوی ظاهر شد و حضوری پررنگ یافت نقش اسلیمی ماری بود. در دوران صفویه میزان فضایی را که کتیبه‌ها در سرلوح‌ها اشغال می‌کنند خیلی بیشتر از قبل است. در صفحات افتتاحیه، مستطیل بالایی صفحه به شکل نیم ترنج ماندی که به آن تاج می‌گویند اختصاص یافت و این تاج به وسیله یک حدول پهن احاطه می‌شد که در پایین به کتیبه متصل بود. این فرم کلی سرلوح‌ها بعدها تحول بیشتری یافت و نوع محبوب و رایج در اواخر دوره صفوی و قاجار شد. به‌طوری‌که اغلب می‌بینیم سرلوح‌ها تاجدارند. رنگ غالب به کار رفته در تذهیب این دوره هم چنان طلایی و لاجوردی است، منتهی رنگ‌های دیگر نظیر شنگرف، سبز، زرد و نارنجی نیز کم و بیش نسبت به دوره تیموری بیشتر به کار می‌رود در اوایل دوره صفوی رنگ‌های فرعی تحت تاثیر دوره تیموری کمتر به چشم می‌خورد. اما تقریباً از قرن یازده هجری

به بعد به‌خصوص با کاربرد رنگ‌هایی مثل نارنجی، به‌شکل وسیع‌تر نقش رنگ های فرعی چشمگیرتر می‌شود (رهنورد، 1386، ص 94 و 100). رنگ‌های دوره صفوی عمدتاً بسیار ترکیبی و پخته‌اند.

قاجار

کتاب‌آرایی و تذهیب در دوره قاجار، دو دوره شکوفایی و گسترده‌گی داشته است. یک دوره در زمان فتحعلی شاه و دوره دیگر دوره ناصرالدین شاه بوده است. می‌توان گفت شیوع تزئین نسخ خطی در اوایل این دوره، به‌خصوص در دوره فتحعلی‌شاه تذهیب و آرایش کتب همان ادامه دوره صفویه بود و تغییرات عمده‌ای در فرم سرلوح و جزییات نسبت به دوره صفویه مشاهده نمی‌شود.

ظاهراً فتحعلی شاه علاقه خاصی به جمع‌آوری و نگه‌داری نسخ خطی بازمانده از دوره‌های گذشته داشته و در فهرست کتاب‌های کتابخانه کاخ گلستان اشاره شده است که «این کتابخانه در اوایل قرن سیزدهم هجری در کاخ گلستان به دست فتحعلی شاه قاجار تأسیس و به نام کتابخانه شاهنشاهی موسوم شده است و این پادشاه در دوران سلطنت خویش نظر به ذوق و شیفتگی وافری که به فنون خط، شعر و نقاشی داشته نسخ نفیس و کتب خطی مصور را جمع‌آوری نموده...» (آتابای، بدری، فهرست دیوانهای خطی، ص 6). ژوبر در سفرنامه خود به بازدید از کتابخانه شاهی اشاره کرده که در آنجا چندین نسخه خطی نفیس از جمله منظومه‌ای از اشعار فتحعلی شاه را از نزدیک مشاهده کرده است (مسافرت در ارمنستان و ایران...، ص 183).

به تدریج شیوه تزئین این دوره کم‌کم تغییر می‌یابد و توجه به جزییات و ریزه‌کاری‌ها فراوان در تزئین به‌خصوص در دوره ناصرالدین شاه شدت بیشتری می‌یابد. تحولات رخ داده در فرم سرلوح‌ها، حالتی خاص به تذهیب این دوره می‌بخشد که به راحتی دیده می‌شود. سرلوحه تاجدار به سبک شیراز و سرلوحه‌هایی که حالت ترنجی دارند، از ابتکارات هنرمندان مذهب این دوره است.

نقوش در نسخ خطی دوره قاجار، اکثراً همان نقوش سنتی است. نقش مایه‌هایی نظیر گل شاه‌عباسی و گل‌های رنگی چندپر که در دوره صفوی حضور دارند در این دوره نیز دیده می‌شوند. نقوش اسلیمی، ختایی و گل‌های ریشه‌ای به تناوب بر ضمیمه سرلوح‌ها و حواشی نقش شده‌اند. گره‌بندیهای هندسی در جداول دور سرلوح از ویژگی‌های دیگر نسخ این دوره‌اند. رنگ غالب در نسخ خطی دوره قاجار طلایی است که به عنوان زمینه سطوح مختلف سرلوح را می‌پوشاند. پس از آن لاجوردی و قرمز به‌طور وسیع‌تری به‌کار می‌رود. رنگ‌های دیگر نظیر مشکی، صورتی، آبی آسمانی، سبز و زرد به صورت فرعی اکثراً در تزئین گل‌ها به‌کار می‌رود. رنگ‌ها اکثراً به صورت خالص و با شدت رنگی هر چه تمام‌تر به‌کار می‌روند. کاربرد بیش از اندازه رنگ طلایی حالت تجملی و زینتی سرلوح‌ها را شدت می‌بخشد.

زمینه های رشد و تحول تذهیب در دوران تیموری

حمایت‌های وسیع دربار تیموری از کتاب‌آرایی و رقابت میان مراکز مختلف کتاب‌آرایی در این عصر در افزایش کیفیت و نسخ خطی اثرگذار بوده است.	
دستیابی به منابع وسیع لاجورد و در پی آن تغییراتی در رنگ تذهیب، از عوامل مهم در کتاب‌آرایی دوره تیموری است زمینه‌های این تغییر بر اساس سنت‌های از گذشته رسیده ایجاد شده و منجر به تکنیک حل‌کاری روی سطوح تیره گردیده است.	دوره تیموری

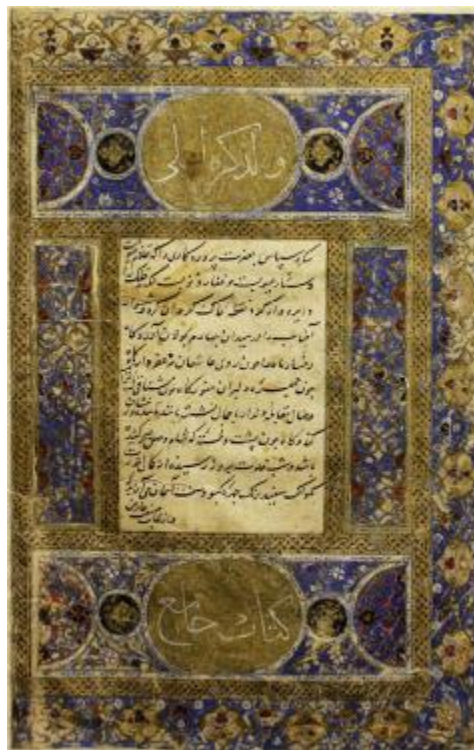
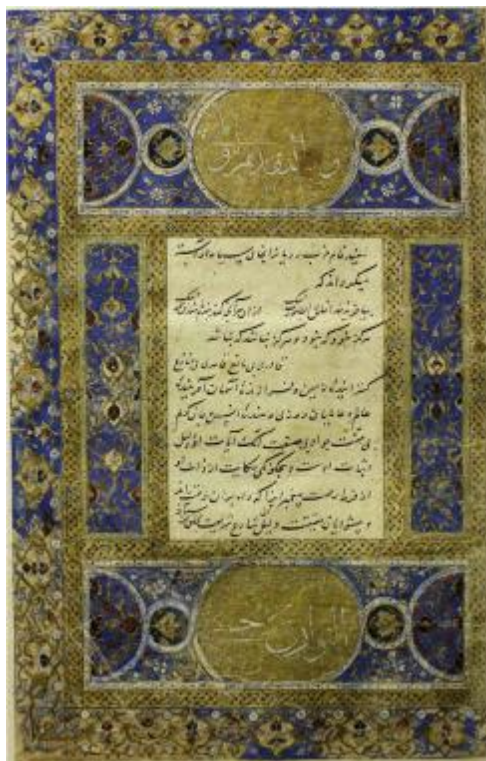
	رقابت هنرمندان در دربارهای مختلف با رقابت گسترده خویش به شیوه‌های متعالی در تزیینات دست یافتند.
	رونق اقتصادی در دوره تیموری موجبات توجه به اهمیت کتاب‌آرایی و کیفیت و ارزش آن در دربار داشته است.
	وجود کتابخانه و مرکز کتاب‌سازی (دارالصنای بخارا و...) و دیگر مراکز فرهنگی و هنری در شیراز در جنوب تا هرات، سمرقند کوچ هنرمندان و مذهبان و نقاشان به آن مراکز و حمایت دربار و حکومت‌های محلی از آنها.
دوره صفوی	اهمیت حاکمان و شاهان صفوی به مقوله هنر و حمایت از آنها.
	جمع‌کردن هنرمندان مکاتب هرات و تبریز در دربار شاه اسماعیل و به‌وجودآمدن آثار هنری بسیار.
	وجود کارگاه‌های کتاب‌سازی در تبریز، خراسان، شیراز و اصفهان و دیگر شهرها.
	سفارش شاهان و حاکمان محلی برای تهیه نسخ خطی مذهب.
	رقابت بین هنرمندان در کتاب‌آرایی و تذهیب در کارگاه‌های هنری.
دوره قاجار	علاقه‌مندی رجال کشور به هنر و علاقه آنها به جمع‌آوری نسخ خطی مذهب شده.
	رقابت در جمع‌آوری آثار هنری و نسخ خطی و پیشی گرفتن بر رقیبان.
	آرامش نسبی در دوران اولیه قاجار و کار هنرمندان با فراغ بال.
	آرامش نسبی در دوران سلطنت ناصرالدین شاه و حمایت از هنرمندان و تغییرات نو در تذهیب.

مشخصات نسخ خطی دوره تیموری		
نسخه شماره (1)	نسخه شماره (2)	
کد بازبایی	5-12493	
عنوان	کلیات سعدی	
پدید آور	ابو محمد مصلح الدین بن عبدالله سعدی شیرازی	
وضعیت استنساخ	احمد بن علی بن علی شیرازی، 784 ق.	
مشخصات صفحه	416 برگ، 19 سطر: 100×180 م.م؛ 150×250 م.م	
کاغذ	دولت آبادی	
خط	نسخ خوش	
زبان	فارسی	
یادداشت تملک	اهدا به شاه مراد سلطان محمد به بایسنقر بن شاهرخ تیمور	
تاریخ تألیف	قرن 7	
	857 ق.	

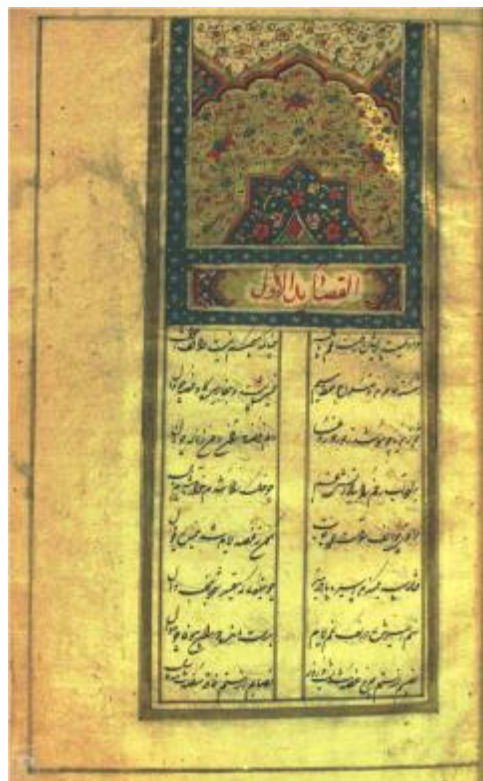
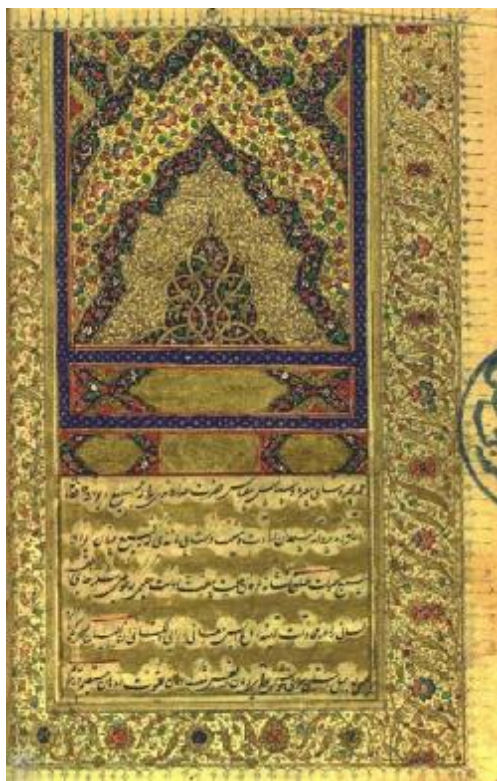

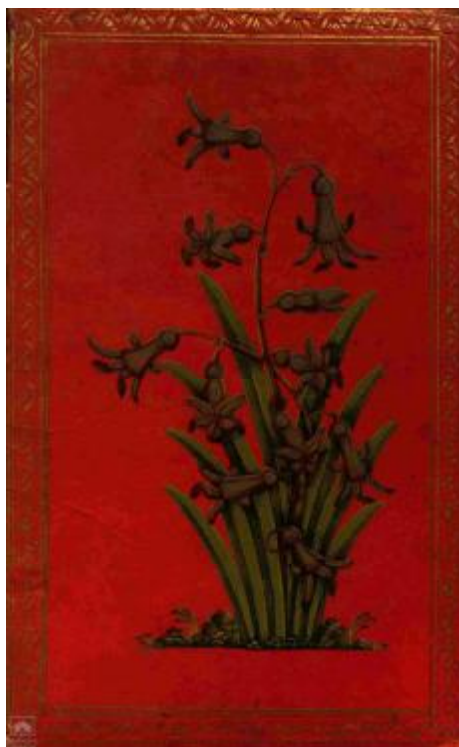
نسخه شماره 4

نسخه شماره 6

مشخصات نسخ خطی دوره صفوی		
نسخه شماره (1)	نسخه شماره (2)	
کد بازیابی	5-18743	5-20755
عنوان	دیوان حافظ	صحیفه سجادیه
پدید آور	شمس الدین محمد حافظ شیرازی	علی بن الحسین (ع)، مترجم: آقا حسین خوانساری
وضعیت استنساخ	-	کاتب: محمد ابراهیم ابن محمد اسمعیل الموسوی شهرستانی، بیست و هشتم جمادی الاول 1130 ق.
مشخصات صفحه	341 برگ، 11 سطر با اندازه: 100×50؛ قطع: 153×100	گ-1-201 الف (241 برگ)، 16 سطر (8 سطر متنو 8 سطر ترجمه): 160×90؛ زاده گذاری؛ قطع: 240×170
کاغذ	فرنگی، نخودی، آهار مهره	دولت آبادی نخودی
خط	شکسته نستعلیق	نسخ خوش
زبان	فارسی	عربی - فارسی
یادداشت تملک	-	-
تاریخ تألیف	-	-

نسخه شماره (1)

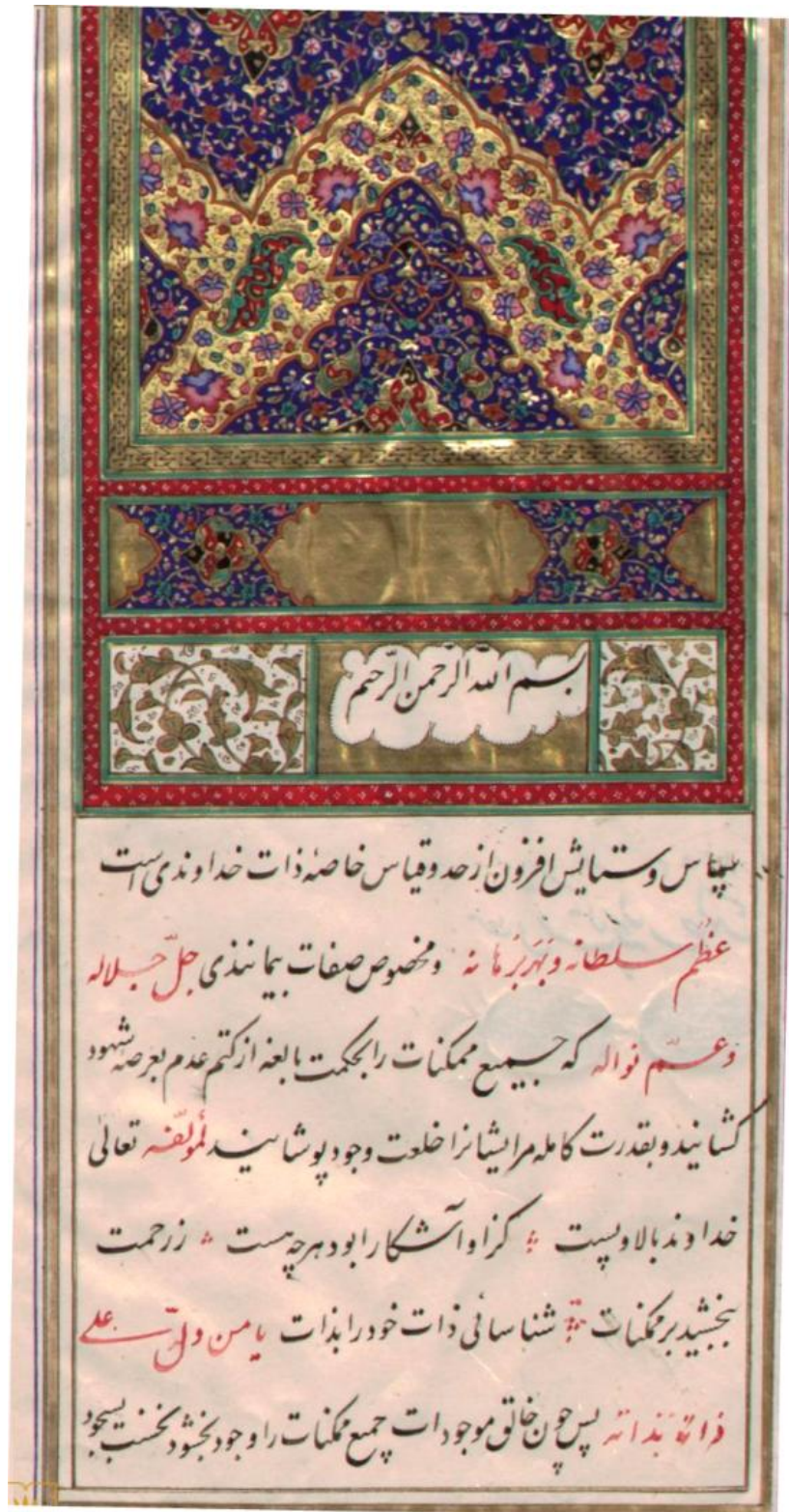

نسخه شماره (2)

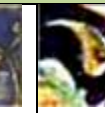
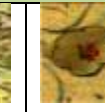
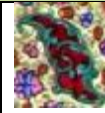
مشخصات نسخ خطی دوره قاجاری		
نسخه شماره (1)	نسخه شماره (2)	
کد بازبایی	5-10977	
عنوان	زینت المجالس	
پدید آور	مجدالدین محمد الحسینی متخلص به مجدی	
وضعیت استنساخ	27 محرن 1247 ق.	
مشخصات صفحه	416 برگ؛ 14 سطر کامل، اندازه سطور 210×120؛ قطع: 300×200	
کاغذ	فرنگی	
خط	نستعلیق	
زبان	فارسی	
یادداشت تملک	محمد ابراهیم شیرازی	
تاریخ تألیف	1040 ق.	
	1275	
	اهدا به ناصرالدین شاه	
	فرنگی	
	نستعلیق	
	فارسی	
	1275	
	اهدا به ناصرالدین شاه	
	فرنگی	
	نستعلیق	
	فارسی	
	1275	
	اهدا به ناصرالدین شاه	

نسخه شماره (1)

نسخه شماره (2)

نقوش اسلیمی									
دوره تیموری									
									کد: 1130-5
									کد: 12493-5
دوره صفوی									
									کد: 18743-5
									کد: 20755-5
دوره قاجار									
									کد: 10502-5
									کد: 10977-5

نقوش ختایی									
دوره تیموری									
									کد: 11330-5
									کد: 12493-5
دوره صفوی									
									کد: 18743-5
									کد: 20755-5
دوره قاجار									
									کد: 10502-5
									کد: 10977-5

دیگر نقوش تزیینی									
دوره تیموری									
کد: 11330-5					کد: 12493-5				
									نقوش هندسی
									شمسه و ترنج
									سر لوح
									جداول

			شرفه ها
			حاشیه

دیگر نقوش تزئینی												
دوره صفوی												
کد: 5-20755						کد : 5-18743						
												نقوش هندسی
											شمسه و ترنج	
												سر لوح
												جداول
												شرفه ها
												حاشیه

				جداول
				شرفه ها
				حاشیه

نتیجه گیری:

آنچه در بررسی و تجزیه و تحلیل تمام نقوش در نسخه‌ها قابل رویت می‌باشد مبانی زیباشناسی در این آثار است. عناصر زیباشناسی در نسخه‌های مورد بررسی قرار گرفته شامل دو بخش است بخش اول مانند خط، رنگ، شکل، اندازه، نقش و... که برای ایجاد ترکیب بندی و ساختار بصری به کار می‌روند و بخش دوم کیفیات خاصی هستند که حاصل تجربه و ممارست هنرمند خطاط و مذهب و... در به کار بردن عناصری می‌باشند از قبیل تعادل، تناسب، توازن، تقارن، که به نیروهای بصری استحکام می‌بخشد. تاثیرگذارترین عامل بصری در نقوش تمام نسخه‌ها رنگ می‌باشد. گاهی در آنالیز رنگ نقوش در نسخه‌ها به رنگ‌هایی برمی‌خوریم که در بیشتر در رنگ آمیزی نقوش به کار رفته است؛ مثلاً رنگ طلایی و لاجورد و شنگرف که روشنایی و درخشندگی بیشتری نسبت به دیگر رنگ‌ها برخوردار است و جلوه زیباتری به نقوش می‌دهد؛ همچنین استفاده از رنگبندی متضاد و مکمل در همه آنها قابل مشاهده است.

اما وجوه افتراق در آثار ذکر شده، نه تنها در نوع نقوش هندسی، رنگ بندی، نقوش گل و بوته دیده می‌شود بلکه در جزئیات کار هم دیده شده است. در نسخه‌های دوره تیموری بیشتر از قاب‌های متقارن هندسی استفاده شده است و نقوش اسلیمی، قاب‌های اسلیمی‌ها، گره چینی هندسی و ترکیب‌هایی با عناصر بصری اسلیمی و ختایی در آثار دیده می‌شود. در تزئینات دوره تیموری با استحکام و فشردگی بیشتر اجزای نقوش مواجه هستیم در حالی که تزئینات نقوش با گردش‌های اسلیمی در هم تنیده ساده یک حس خوشایند، لطیف و موزون و برانگیزنده به مخاطب ایجاد می‌کند. در نسخه‌های دوره تیموری از نقوش هندسی مزدوج بیشتر استفاده شده است و با توجه به بررسی‌های انجام شده در تذهیب‌های دوره تیموری بیشترین استفاده از نقوش اسلیمی توپر بوده، که بیشتر در حاشیه اثر به کار رفته است. در واقع، از اسلیمی به عنوان قاب کار استفاده شده است. رنگ غالب در تذهیب، بیشتر لاجورد و پس از آن، طلایی می‌باشد. غلبه رنگ لاجورد نسبت به رنگ طلایی در نسخ مذهب دوره تیموری به وضوح دیده شده است.

در تذهیب‌های دوره صفوی، از نقوش ختایی و اسلیمی استفاده شده است و تنوع نقوش ختایی و اسلیمی افزایش یافته و نقوش به اوج زیبایی و شکوفایی رسیده‌اند. نقوش ختایی و اسلیمی در کنار هم و همراه با پیچش‌های منظم به کار گرفته شده‌اند. نقوش گل‌ها از تنوع بیشتری برخوردار است. رنگ غالب در این دوره، لاجورد و طلایی است و کاربرد رنگ‌های دیگر، مثل قرمز و سبز و ... افزایش چشمگیری دارد. تزئینات از جزئیات بیشتری برخوردار است؛ در قسمت جدول کشی آثار، می‌توان گفت که در دوره صفوی از رنگ و خطوط بیشتری، نسبت به دوره تیموری استفاده شده است. به طور کلی، می‌توان گفت که تذهیب‌های این دوره گرچه متأثر از دوره‌های قبل است ولی نقوش ظریف‌تر شده و قالب‌ها از تنوع نقش و رنگ بیشتری برخوردار هستند. حاشیه‌ها بسیار با نقوشی با جزئیات طرح و نقش متنوع تزئین شده است.

در نسخه‌های دوره قاجار، ساختار هندسی دچار تغییراتی می‌شود، در این نسخه‌ها از نقوش ختایی اعم از گل‌های شاه عباسی، گل‌های ترکیبی، برگ‌های لوتوس (برگ‌های کنگره‌ای)، قاب‌های اسلیمی بسیار ساده بهره برده شده است و از تزئینات انتزاعی و جدول کشی رنگی بیشتری دیده

می شود. نقوش در نسخه‌ها، عمدتاً طرح‌هایی سریع با خطوط روان و گاهی منقطع می‌باشند که در آنها بیشتر ماهیت خط و نقوش به‌طور کلی مورد توجه بوده است. با این وجود طرح‌ها دارای یک نظام هندسی می‌باشند که تمام عناصر موجود در آن دارای روابط آشکاری هستند. در دو نسخه دوره قاجاری تنوع رنگ دیده می‌شود. حاشیه نسخه‌ها ظرافت دوره قبل را دارا نیست ولی زیبایی خاص خود را دارد. به‌طور کل با وجود وجه افتراق شیوه کار در هر سه دوره، می‌توان گفت که تعادل و نظم هندسی در برخی از طرح‌ها و نقوش؛ پویایی و حرکت، هماهنگی و تعادل نقوش هندسی؛ وجود طرح‌های اسلیمی و ختایی در تزئینات و سادگی در عین پیچیدگی؛ خلاقیت، ابداع و نوآوری در طراحی؛ سادگی و آرامش دید در برخی نقوش تنوع رنگ‌های زیبا و دلفریب در تزئینات نقوش؛ وحدت و بهره‌گیری از هندسه در طراحی و تزئینات؛ تعادل، ریتم و تکرار و متقارن بودن نقوش و طرح‌های هندسی؛ تنوعات رنگ در نقوش به کار رفته و... از اصول مشترک طراحی تذهیب در هر سه دوره محسوب می‌شود.

منابع:

- آتابای، بدری (1355). فهرست دیوانهای خطی کتابخانه سلطنتی و کتاب هزار و یکشب، چاپخانه زیبا.
- آصف‌زاده، محمد باقر (1374). قزوین در گذرگاه هنر: شامل تاریخ هنر و هنرمندان. قزوین: بحر العلوم.
- برزین، پروین (1345، آبان). نگاهی به تاریخچه تذهیب قرآن. هنر و معماری، هنر و مردم، ش 49.
- پوپ، آرتور آپهام (1377). سیر و صور نقاشی ایران. ترجمه یعقوب آژند، تهران. مولی.
- حسن، زکی محمد (1366). تاریخ صنایع بعد از اسلام. تهران: اقبال.
- خواندمیر، غیاث‌الدین. (1333). تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر، تهران: خیام، ج سوم.
- دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه، ج 4. ذیل "تذهیب".
- رهنورد، زهرا (1396). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی. تهران: انتشارات سمت.
- زارعی مهرورز، عباس (1373). سیر تاریخی هنر تذهیب. میراث جاویدان. سال دوم، شماره دوم، ص: 127.
- زیگر، کارل فن (1340). هنر تذهیب و نقاشی در ایران. ترجمه مصطفی مهذب. ماهنامه فرهنگ. شماره 1.
- ژوبر، پیر آمده امیلین پروب (بی تا). مسافرت در ارمنستان و ایران. ترجمه علیقلی اعتماد مقدم. بنیاد فرهنگ ایران.
- قزوینی، شاد (1382). ویژگیهای هنر اسلامی در سه شاخه هنری خوشنویسی، تذهیب و نگارگری با نگاه غیب و شهود. مدرس هنر، دوره اول، شماره سوم.
- کلاویخو، گونسالس (1374). سفرنامه کلاویخو. ترجمه مسعود رجب نیا. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- کلیم کایت، هانس - یواخیم (1384). هنر مانوی. برگردان ابوالقاسم اسماعیل پور. تهران: اسطوره.
- مایل هروی، نجیب (1372). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مایل هروی، نجیب (1372). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مجرد تاکستانی، اردشیر (1375). شیوه تذهیب. تهران: انتشارات سروش.
- نفیسی، علی‌اکبر. فرهنگ نفیسی، ج 2. ذیل "تذهیب".

نسخ خطی:

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ساکما (شماره بازایی: 5-33570)
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ساکما (شماره بازایی: 5-18743)
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ساکما (شماره بازایی: 5-20755)
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ساکما (شماره بازایی: 5-10502)

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ساکما (شماره بازیابی: 5-10977)
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ساکما (شماره بازیابی: 5-12493)
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ساکما (شماره بازیابی: 5-11330).